

Balinski M, Lipinski T. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. - Warszawa, 1844. - S. 1055; 6. Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. - Вінниця, 1995. - С.41; 7. Zaleski W. Swieci na kazdy dsien. - Warszawa, 1989. - 227; 8. Słownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich. - Warszawa, 1890. - T. 11. - S. 802; 9. Gorski W. Powjat Mogylowski w gubernii Podolskiej. - Krakow, 1902. - S. 288; 10. Gorski W. - S. 289; 11. Słownik... - T. 11. - S. 803; 12. Лисий А. З історії католицької церкви на Східному Поділлі // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. - Вінниця, 1999. - С.56; 13. Вердум У. Щоденник. // Жовтень. - 1983. - № 10. - С. 91; 14. Kantak K. Bernardyni polsky. - T. 1-3. - Lwow, 1933; 15. Słownik polskich kapucynow. - T. 1. - Wroclaw, 1985. - S.224; 16. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 1, спр. 336, арк. 10; 17. Gorski W. - 290; 18. Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Випуск четвертий. - К., 1969. - С. 97.

О.К.Струкевич

ІДЕЯ ШЛЯХЕТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЯК СПОСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ЗА ПОСТМАЗЕПІНСЬКОЇ ДОБИ

Починаючи розгляд задекларованої теми, насамперед, мусимо зауважити, що повністю поділяємо погляди Н.Макіавелі та В.Липинського, котрі на основі аналізу історичного досвіду людства, подій першої та другої хвилі відродження державності в Україні стверджували, що новонароджена держава не може засновуватися на демократичних чи республіканських засадах, вказуючи, що ні одна нація не розпочинала і не могла розпочати свого існування від демократії. У державотворчій діяльності Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка, Д.Многогришного, І.Самойловича, І.Мазепи ми можемо виокремити чітку монархічну тенденцію¹, незважаючи на більш чи менш вдале втручання Москви у природноісторичне змагання між центральною і місцевою владами на користь останньої.

Проте поразка І.Мазепи, петровський погром позбавили Україну умов для утвердження монархічної тенденції. За нових, ззовні визначених обставин, республіканські засади стали провідними і єдиноможливими у взаємодії політичних суб'єктів Гетьманщини постмазепинської доби.

Протягом визначеного історичного періоду у європейському світі джерелом республіканських ідей стало усвідомлення незалежним суб'єктом власності себе незалежним суб'єктом політичного життя. На рівні юридичного документа, зокрема "Прав, за якими судиться малоросійський народ", цей процес знайшов відбиток і в Україні. Так, арт.6 гл.4 "Про свободу шляхетського і військового звання людей та їх ґрунтів" або арт.10 гл.4 "Про непризвоєння шляхетського або військового звання вольності, честі і маєтків людям посполитим"² уже своєю назвою засвідчують, що і в тогочасній Україні поняття "права і вольності", під якими розумілися і політичні права, міцно пов'язувалися із поняттями "майно", "маєток".

Національна революція, руїна, петровський погром мало сприяли тому, щоб українські старшини утверджували себе як незалежні суб'єкти власності на свої земельні держання, володіння. Проте, попри революційні, соціальні та зовнішні втручання у природний ріст права власності, час робив свою справу. І на кінець 30-х – початок 40-х рр. XVIII ст. ми маємо підстави стверджувати, що у свідомості політичної еліти сталися зміни революційного значення. Хоча вони відбувалися не на фоні якогось загального історичного перевороту, їх значення не можна недооцінювати.

Вирішальними чинниками перетворення права володіння маєтком, даним у користування за умови служби у право власності М.Володимирський-Буданов вважав час та працю. Якщо кілька старшинських поколінь володіли певною ділянкою, то останній у їх ряду звикав дивитися на неї, як на власну. Ще більше значення мала праця. Завдяки їй "маєток може отримати зовсім інший вигляд і цінність; віднімання такого маєтку зовсім не те, що відняття маєтку, даного вчора, хоча б володілець і визнавав за віднімаючим право на те"³.

Як засвідчують “Права...”, на час їх створення усі форми права власності у Гетьманщині визріли. На це вказують п.п.2,3,4 арт.3 гл.4⁴. У них фіксується право старшини-шляхтича та його нащадків володіти маєтками вічно і вільно, за наявності гетьманських універсалів, інших документів (“крепостей”) або й без них, отриманих у спадок від батька або матері й інших родичів, куплених, подарованих або іншим законним (“правильним”) чином здобутих. Окремо згадується і найдревніше джерело набуття права власності – право займанщини, коли людина цілину перетворює у цінність власними зусиллями, працею.” або хто на пусту землю прийшов і тую землю розорав, або ліс розчистив”⁵. Звертають увагу “Права...” і на час як засіб зростання права власності того, хто “здавна за самодержавніших Всеросійських государів... безсумнівно володів, той і наступники його такими маєтками вічно і вільно володіти мають”⁶.

Свідченням того, що у Гетьманщині не лише визріли усі форми права власності, але й сформувалася сама ідея власності – усвідомлення власником своєї незалежної влади над майном та вимога визнавати цей факт оточенням – є фіксація відповідної норми у “Правах...”: “Шляхетського і військового звання у Малій Росії людей... земель та інших угідь їхніх, правильно ними придбаних, віднімати нікому не належить”⁷.

Усвідомлення себе повними господарями маєтів викликало до життя і республіканські політико-культурні орієнтації. Джерелом республіканізму у середині – другій половині XVIII ст. стали впливи західноєвропейського просвітництва, та деякі “республіканські хитання” петербурзького трону (що, власне кажучи, теж було зумовлено просвітницьким впливом). Звичайно, повз увагою старшин не міг пройти, наприклад, відомий “панінський проект”, підписаний Катериною II, що передбачає створення при особі монарха ради із законодавчими повноваженнями та включення другим у списку із восьми членів ради гетьмана К.Розумовського⁸.

Утвердженню республіканської ідеї як засобу реалізації української державності значною мірою посприяла політична практика за гетьманування К.Розумовського: відновлення скликання старшинських з’їздів; перетворення колегії генеральної старшини як найвужчого різновиду старшинської ради у колективний орган поточного управління справами Гетьманщини, особливо у періоди тривалих перебувань К.Розумовського у Петербурзі; вилучення судової влади із компетенції Генеральної Військової Канцелярії та зосередження її у Генеральному Військовому Суді, порядок комплектування якого із 1760 р. передбачав щорічні вибори 10 тимчасових членів Суду шляхетством-старшинством усіх 10 полків; судова реформа 1763 р. із запровадженням підкоморських, земських і городських судів, теж комплектуваних шляхом виборів від шляхетства.

Сприйняття старшинами свого суспільства як республіканського стало настільки міцним, що один із історико-публіцистичних творів, написаний на замовлення К.Розумовського, у кульмінації полеміки містить підкреслення республіканської сутності українського суспільства: “А не ты (Великоросія – авт.) Республикою повелеваешь мною”⁹. Врешті, республіканізм як політико-культурна цінність уже шукав і реалізації у регулятивно-комунікативних механізмах здійснення влади.

Якими вони уявлялися новій шляхті, допоможуть з’ясувати пропозиції, що їх пропонували включити до “Прохання малоросійського шляхетства” учасники останнього старшинського з’їзду у грудні 1763 р. Очолити республіку пропонувалося гетьманові, “вільно обраному малоросійським народом”. Для “узаконення нових запроваджень”, для “спільних наших постанов і справ”, для “порад з приводу потреб малоросійського народу” пропонувалося один раз протягом року, “а у надзвичайних випадках, коли потреба змусить”, скликати сейми або генеральні ради, де усі “нові запровадження і справи повинні визначуватися і вирішуватися більшістю голосів”. Разом з тим, старшини визнавали за російським монархом, який стосовно України розглядався як український монарх, право конфірмації – затвердження, яке легітимізувало б рішення сейму.

Республіканські засади організації судової влади старшини уявляли, враховуючи норми Литовського статуту та порядків дореволюційної доби. Заново засновані

підкоморські, земські, гродські суди, вважали старшини, мусили перебувати під апеляцією трибуналу. Цей орган верховної судової влади в Україні пропонувалося формувати шляхом виборів “вільними голосами від шляхетства”. Враховуючи уявлення нової шляхти про російського монарха як про суверена, право апеляції частиною шляхтичів визнавалося виключно за імператрицею і “тільки у таких кримінальних справах, де про втрату честі і життя справа ведеться”. Інші ж, покладаючись на її “ласку”, готові були визнати над трибуналом апеляційною інстанцією той російський державний орган, який визначить імператриця¹⁰.

Дещо доповнити картину республіканських орієнтацій, якою вона склалася на середину XVIII ст., нам допоможуть “Права...” Глава 4 “Про вольності і свободи малоросійські” у арт.1 п.1 фіксує, що спосіб заміщення урядових посад пропонувався виключно республіканський: “вільними голосами обирати”¹¹. Відсутність деталізації стосовно виборців, а також твердження того ж п. 1, що чин отримують “за розсудом та визначенням вищого правління” уже вказують на те, що це не демократично-, а аристократично-республіканська норма. На еволюцію у цьому напрямі вказує і наступний пункт арт.1, який фіксує, що “посполитого звання люди” не можуть бути обраними “ні в які військові чини”¹². Така тенденція знайшла своє відображення і у “Проханні Малоросійського шляхетства”, яке право обирати гетьмана і старшин, крім них самих, надавало лише “малоросійським і низовим запорозьким козакам”¹³.

Ставлення до народу як до пасивного учасника – об’єкта політичного життя ми зустрічаємо і у виступах депутата від лубенського шляхетства Г.Полетика у ході роботи катерининської законодавчої комісії. Під народом Г.Полетика розумів, насамперед, соціальні верхи, без поспосольства, міщанства. Чітко лубенський депутат фіксував і політичну роль козацтва у суспільно-політичному житті, чим і ставить останню крапку в оформленні ідеї аристократичної республіки, якою вона склалася під кінець існування України-Гетьманщини. Цитований вище уривок із “Прав..”, гл.4, арт.1, п.1, він розтлумачує на користь старшин-шляхетства: “Козаки, а тим більше люди поселянської породи на земські уряди обирані бути не повинні”. Він не заперечував пасивного права козаків обирати, судитися у земських судах, але наголошував: “Переваги ж шляхетські, між іншими полягали і в тому, що одному лише шляхетству відкритий був шлях до чинів громадянських”¹⁴.

Інтерес викликає й еволюція ідеї республіки з точки зору провідної ролі інституцій гетьмана чи представницького органу від нової шляхти. Не піддається сумніву провідна роль посади гетьмана у публіцистично-літературних творах, у ході роботи з’їзду 1763 р. потребою відновити гетьманську посаду пронизані ряд наказів депутатам до законодавчої комісії 1767 р.

Разом з тим, саме вибори та участь у роботі катерининської законодавчої комісії викликали до життя ідею шляхетської республіки, організованої без інституту гетьманства, а натомість за провідної ролі представницької установи від шляхетства. Провідником цієї ідеї став Г.Полетика. У своїх творах, підготовлених для участі у роботі законодавчої комісії – творах на захист інтересів української шляхти, він розгорнув рішучу критику інституту гетьманства. У “Запереченні” Д.Наталіну Г.Полетика розглядав гетьманів як узурпаторів влади в Україні, стверджуючи, що вони її “собі присвоїли” “більше, ніж права дозволяють”. Умовами такого повороту владної ситуації стали: опора гетьманів на свою військову владу; користування багатствами загальнонародних податків; допомога “сильних при Дворі Російському приятелів”.

Г.Полетика по-республіканському не визнавав залежності представника шляхетства “від єдиної Гетьманів влади”, коли від цих, за його висловом, “безмежних начальників” залежало або “благополуччя і зростання”, або, “у випадку їх немилості”, - “нещастя, часто ж і повне розорення та згуба”¹⁵.

Проте вістря свої критики Г.Полетика спрямовував не лише на уже скасований інститут гетьманства, але і на наміри встановлення в Україні практично необмеженої

влади генерал-губернатора: "Привласнивши, вони (гетьмани – авт.) проти прав, привілеїв і колишніх Малоросійських вольностей усі військові, громадянські і камеральні справи, чинили так, як хотіли, і були єдиною причиною нещасливого і занедбаного стану Малої Росії. Отже, якщо і нині загальне управління доручити Генералу-Губернатору, то ім'я тільки одне Гетьманське скасується, а сила і дія його залишиться"¹⁶. Ще відвертіше цю думку Г.Полетика формулював у паперах, не призначених для публікування: "Гетьман Малої Росії і влада його ніколи не потрібні, але не потрібен же й інший ніхто, владу його здобулий, від якого одного б залежали усі військові, громадянські і камеральні справи, і який би, за своїми примхами, що бажав – робив"¹⁷.

Захищаючи республіканський принцип виборності, Г.Полетика пояснював і механізм згубного впливу всевладдя гетьманів на суспільство: "але колишні головні командири у старшинські чини розпочали призначати за пошуками і своїми забаганками, і у переважній більшості призначали людей нездатних, у військових справах вправності не набулих, і до того ж тих, які не мали, в силу права і древнього звичаю у тих місцях, де вони у старшини призначаються, ніякого маєтку, то, природно, там, де такі старшини поміщені, мало відбуватися ослаблення до служби і ущемлення військовослужилих та інші непорядки"¹⁸.

Поряд із названими опорами "гетьманської тиранії", Г.Полетика шукав і відправну точку обмеження шляхетської республіки і необґрунтованого звеличення гетьманів. Нею він вважав таємне протистояння Б.Хмельницького створенню трибуналу і присвоєння його права розглядати апеляції на рішення шляхетських судів: "Таким чином управляли нею за своєю волею і примхами, і не мали владі своїй ніякої межі. Ніхто уже не міг захищати себе своїми правами і вольностями, і ніхто Гетьману нагадати не міг про межі його влади і посади. У самих важливих і до благополуччя спільного стосовних справах, якби хто-небудь насмілювався Гетьману перечити, той платив втратою чину, маєтку, а часто і самого життя"¹⁹.

Яким же чином мала бути організована шляхетська республіка, очолена представницькою установою? За зразок Г.Полетика брав шляхетські порядки часів Речі Посполиті. Використовуючи історію як засіб легітимації своїх вимог, він наголошував, "що Мала Росія, перебуваючи під Польщею, мала форму правління республіканську". Її шляхетство регулярно збиралося на сеймики, приймаючи на них "усі військові і громадянські запровадження та закони". Далі вони представлялися обраними послами на головному сеймі "для конфірмації королівської"²⁰. Порядок здійснення судової влади змальовувався Г.Полетикою точно таким, як і у "Проханні малоросійського шляхетства" 1763 р. для республіки, очоленої гетьманом. Хіба що, подаючи історію запровадження трибуналу, він дещо розширював сферу компетенції, що залишалася під апеляцією суверена. Це не лише справи відносно "втрати честі та життя шляхетського", а також "до думок, столу королівського належних, і до казенних прибутків стосованих"²¹.

Порядок організації суспільно-політичного життя в республіці, очоленій шляхетським представницьким органом, дещо деталізується у "Проханні Малоросійських депутатів під час складання Кодексу", поданого Катерині II 1768 р. Зокрема, нова шляхта наполягала, щоб усі "внутрішні запровадження, а саме: накладання податків, поборів, відряджень на роботи та інше... за привілеями нашими повинні робитися і робилися у минулі часи зі спільної згоди шляхетства і всіх чиновних людей на радах"²².

Таким чином, за постмазепинської доби ідея республіки отримала в Україні-Гетьманщині нові джерела утвердження. Найвагоміші серед них – перетворення старшин у незалежним суб'єктам власності своїх маєтків, що дозволяло їм утверджуватися як незалежні суб'єкти політики. За критерієм участі соціальних суб'єктів у формуванні органів влади протягом вказаного часу ідея республіки набула чітко вираженого аристократичного змісту. За критерієм провідної ролі певної інституції у політичній системі ідея республіки зазнала еволюції у напрямі від гетьманської до шляхетської

республіки. В усіх випадках, а особливо у громадсько-політичній діяльності Г. Полетики, ідея республіки служила засобом захисту української автономії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 37-39, 53-55, 73, 95-97, 118, 157-158, 184; 2. Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879. – С.50, 54; 3. Владимирский-Буданов М. Очерки из истории литовско-русского права. – К., 1889. – С.49-50; 4. Права... - С.48-49; 5. Там само. – С.48; 6. Там само; 7. Там само. – С.56; 8. Сборник РИО. – СПб., 1871. – Т.7. – С.200-201; 9. Дивович С. Разговор Великороссии с Малороссией // Киевская старина. – 1882. – С.343; 10. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Український історичний журнал. – 1993. - №9. - С.92-93; 11. Права... - С.44; 12. Там само. – С.44, 46; 13. Прошение малороссийского шляхетства... // Український історичний журнал. – 1993. - №7-8. – С.95; 14. Возражение депутата Григория Полетики на наставление малороссийской коллегии госпдину ж депутату Дмитрию Наталину // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 3. – С. 76; 15. Там само. – С.74; 16. Там само. – С.82; 17. Из паперів Григора Андрійовича Полетики. 1767 року. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т.1. – С.142; 18. Возражение депутата Григория Полетики... - С.94; 19. Из паперів Григора Андрійовича Полетики. Историческое известие... - С.159; 20. Там само. – С.151; 21. Там само. – С.150; 22. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. – К., 1889. – С.182.

М.Ф.Лихогляд

ОСОБЛИВОСТІ ТОРГІВЛІ МІЖ ЛІВОБЕРЕЖНОЮ УКРАЇНОЮ ТА МОЛДОВОЮ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Ріст внутрішнього ринку в Росії та її складовій частині -Україні сприяв зміцненню економічних зв'язків між ними, а також розширенню зовнішньої торгівлі. Українські та російські купці закуповували на ніжинських, роменських, кролевецьких, чернігівських, полтавських, переяславських великих ярмарках різні товари і вивозили їх на продаж за кордон, зокрема і в Молдову.

З Лівобережної України до Молдови вели два основних торгових шляхи: західний і південний. Перший пролягав від Києва до Василькова, Бердичева, Могилева-Подільського, Сорок, Бельців та інших молдавських міст; другий - через Запорізьку Січ і Крим у Балту, Тирасполь, Бендери. Недаремно подільський генерал-губернатор, обгрунтовуючи необхідність відкриття наприкінці XVIII ст. митниці на російсько-молдавському кордоні, в Могилеві-Подільському, писав президенту камер -колегії, що тамтешні купці ведуть "издавна немалые торги в Молдавии, Валахии й Бессарабии, доставляя туда выписываемые из Триеста и Лейпцига немецкие товары, а из пределов России меха; там же выменивают на оные воск, мед, сало, сырые воловые кожи, волосские вина, бакалию и другие турецкие товары. Из оных воск, мед, сало и кожи отправляют в Лейпциг й Триест, а вина, бакалею й прочие товары - во внутренние российские губернии й части, но продают и в здешних областях".¹ У деяких подільських прикордонних містах були спеціальні крамниці, в яких продавалися тільки молдавські товари. Так, у м.Балті можна було придбати жубуни, реклі, черевики, хустки, кожухи та інші предмети молдавського національного вбрання.² Російські та українські товари вивозили у молдавські міста через Васильківську, Сорокошитську, Стайківську і Переяславську сухопутні митниці, а також через прикордонні форпости.

Найактивнішу торгівлю з Молдовою вели київські, ніжинські, переяславські, роменські купці. У митницьких журналах вказуються різні промислові вироби, хутро, сільськогосподарські продукти, сировина, які вивозилися з українських міст у Бендери, Сороки, Бельци, Ясси тощо. Наприклад, переяславський вїт К. Савонов продав у Молдові дьоготь і рибу, а звідти привозив волоські горіхи та вино. За неповними даними, лише у 1758 р. через Сокиринську митницю відправлено з Лівобережної України до Молдови 8300 штук цінного хутра, 1150 сумшків, 100 аршинів домашнього полотна, 3 пуди пофарбованих мотків пряжі.³ У наступні роки російські вироби поступають до